

NULTA OPCIJA U VIRTUELNOJ TRCI GASOVODA: RUSIJA I EU BI TREBALO DA SMANJE AMBICIJE U OBLASTI ENERGETIKE

Dr Pavel K. Baev*

Uvod

U proleće i leto 2009. godine bili smo svedoci spektakularnog, povremeno čak grotesknog, takmičenja između Rusije i EU u obezbeđivanju novih tokova gasa u Jugoistočnoj Evropi. Konferencije u Sofiji i Pragu, sponzorisane od strane EU, podudarile su se sa skupom u Sočiju, koji je sazvao premijer Vladimir Putin, kao i sa bilateralnim razgovorima u Moskvi i Bakuu, koje su vodili predsednici Dmitri Medvedev, Ilham Alijev i Gurbangulu Berdimuhamedov¹. Generalni direktor *Gazproma*, Aleksej Miler, samouvereno je tvrdio na godišnjoj skupštini održanoj krajem juna da će gasovod *Južni tok* činiti 35% ruskog izvoza gasa u Evropu 2015. godine. Nekoliko nedelja kasnije, uz veliku pompu, u Ankari je potpisan međuvladin sporazum o gasovodu *Nabuko*, posle čega je u avgustu usledio rusko-turski energetske sporazum.²

Zvanično, Evropska unija nema ništa protiv uključivanja gasovoda *Južni tok* u svoju viziju "južnog koridora", a Rusija je izjavila da je ravnodušna prema projektu *Nabuko*. Putin je dao samo jedan mali savet: "Pre nego što se ulože milijarde dolara u cev koja će biti zakopana u zemlju, trebalo bi videti gde će ići gas koji će prolaziti kroz tu cev."³ Kako stvari stoje sada, sredinom 2009. godine, čini se da će oba projekta biti sprovedena, u cilju otvaranja dvaju paralelnih tokova gasa prema tržištima Jugoistočne Evrope do sredine sledeće decenije.

Međutim, ni EU ni Rusija nisu uzele u obzir uticaj sve veće recesije, koja je već sada snažna i potencijalno razarajuća i usled koje su najpreciznije energetske prognoze iz razdoblja od 2006. do 2008. godine postale izrazito besmislene. Ovakvo poricanje realnosti možemo razumeti kao psihološki odgovor preraslih i relativno uspešnih birokratija koje su iznenada izgubile sigurnost i pravac. Međutim, jasno je da će vrlo brzo i EU i Rusija morati da se suoče sa vrlo neprijatnom stvarnošću i da, u skladu sa tim, smanje svoje ambicije u oblasti energetike.⁴ Sasvim je moguće da ni projekat *Nabuko*, ni projekat *Južni tok* neće preživeti ovu "korekciju", a u ovom radu ćemo sagledati moguće sprovođenje i posledice takve "nulte opcije".

Krhke osnove i besmisleno planiranje

Poslovi u vezi sa gasom trebalo bi da se razlikuju od promenljivog naftnog tržišta svojom većom stabilnošću, obezbeđenom dugoročnim ugovorima i materijalizovanom u sistemu cevovoda, koji proizvođače i potrošače drži u stalnoj i čvrstoj vezi. Ipak, u drugoj polovini prve decenije 21. veka, ovaj posao postaje sve turbulentniji i sada sve ključne osnove deluju uznemirujuće nesigurno. Upravo je „svađa oko gasa“ između Rusije i Ukrajine u januaru 2006. otvorila oči mnogim evropskim potrošačima, koji su morali da konstatuju da

* **Dr Pavel K. Baev** je profesor i istraživač Međunarodnog instituta za istraživanje mira, Oslo, Norveška. Autor se zahvaljuje na podršci u istraživanju ruske politike u oblasti energetike, koju je dobio od Norveškog saveta za istraživanje.

¹ Uravnoteženu analizu možete pronaći u: Timothy Krysiek & Katherine Hardin: *Uslovi za saradnju? Evolucija cevovoda Četvrtog koridora i Južnog toka (Conditions for Cooperation? The Evolution of the Fourth Corridor Pipelines and the South Stream)*, Izveštaj CERA, april 2009. Dobru analizu iz ruskog ugla pružio je Mihail Zigar u *Ratu tokova*, *Kommersant-Vlast*, 18.5.2009.

² Ed Crooks: *Nema prijatelja, već samo partnera u realnoj politici oko gasovoda (No Friends, Only Partners in Pipeline Realpolitik)*, *Financial Times*, 6.8.2009.

³ Na zajedničkoj konferenciji za štampu sa italijanskim premijerom Silvijom Berlusconiem, 15.5.2009. vidi (<http://premier.gov.ru/eng/visits/ru/106/2876.html>).

⁴ Ova analiza se zasniva na radu Pavela Baeva: *Takmičenje projekata za kaspijske energetske puteve: Rusija i EU se suočavaju sa ograničenjima stvarnosti (Competing Designs for Caspian Energy Highways: Russia and the EU Face Reality Checks)*, PONARS Eurasia Memo 55, Vašington: Univerzitet Džordžtaun (Georgetown University), maj 2009.

su nevolje u vezi sa tranzitom samo deo kompleksnog problema, skrivenog u ključnim aranžmanima šokantno niske transparentnosti.⁵

Nakon ove mini krize visoke rezonantnosti EU je usredsredila brigu na sposobnost *Gazproma* da isporuči adekvatne količine u sledećoj deceniji, jer moćna kompanija očigledno nije dovoljno investirala u svoju osnovnu imovinu, dok je potražnja u Rusiji ubrzano rasla.⁶ Paralelno sa brigama oko izpolitizovanog ponašanja *Gazproma*, javili su se i zahtevi za smanjenjem emisija gasa i ekološkom svešču, uprkos činjenici da je prirodni gas jedan od najčistijih izvora energije. Tako je moćni lobi, koji je zagovarao „diverzifikaciju“, ispleo mnogobrojne mreže oko Brisela. Njegova aktivnost bila je fokusirana na set uputstava poznatih kao „20-20-20“. Ta uputstva elaborirana su u većem broju dokumenata, uključujući *Energetsku bezbednost i akcioni plan solidarnosti* iz novembra 2008. godine, koji predviđa da će, na nivou cena nafte blizu 100 američkih dolara po barelu, uvoz gasa u EU 2020. godine biti niži za 3-5% u odnosu na 2005.⁷

Gazprom je bio veoma uznemiren zbog ovog namernog kršenja njihovog omiljenog principa „bezbednosti potražnje“, ali su bili skloni da to tumače kao trijumf nerealnog „ekološkog“ razmišljanja. Povećali su investicije u razvoj ogromnog naftnog polja Bovanenkovskoje na Jamalu [*poluostrvo na severu Rusije prim prev*], ali je njihov glavni odgovor „političkim fobijama“ EU bio negovanje partnerstva sa velikim evropskim energetske kompanijama. Među njima su i E.ON i ENI, koje su, imajući svoje razloge za sabotiranje planova Komisije za liberalizaciju, mogle da mobilišu efikasnu podršku svojih „matičnih država“. Mogla je to biti pobeđnička strategija da „rat oko gasa“ nije u januaru 2009. godine naneo dodatnu štetu poslovnoj reputaciji *Gazproma* i izazvao u prvom kvartalu zapanjujući pad od 40% u obimu izvoza u EU.⁸ Miler i ostali čelnici *Gazproma* pokušavaju da na lice navuku masku optimizma i tvrde da će se tok vratiti u normalu u drugoj polovini godine, ali morali bi uzeti u obzir i stav da je predlog o smanjenoj potražnji u EU sve ozbiljniji.

Sigurno postoje razne varijacije između potpunog iznosa za EU i njenih opštih recepta. Na primer, za Španiju diverzifikacija znači dobijanje pristupa ruskom gasu kroz cevi. Jasno je da je u Jugoistočnoj Evropi potrošnja energije značajno niža od EU proseka (uostalom, nekoliko zemalja ove regije nisu ni članice Evropske unije), a ciljevi razvoja koji bi doveli do izjednačavanja mogu biti postignuti samo stvaranjem novih industrijskih korisnika, uz širenje sektora usluga i turizma. Ovo tržište, međutim, ima visoku elastičnost cena, a to stvara dilemu „bazara gasa“ za proizvođače i potrošače. Prvi mogu da lansiraju skupe projekte, kao što je *Južni tok* čiji je cilj da nadoknadi troškove isporučujući velike količine gasa po visokim cenama, dok drugi mogu te isporuke da koriste samo ukoliko su cene razumno niske. Očigledna pretpostavka *Gazproma* da je „era jeftinih fosilnih tečnih goriva prošla“ nalazi na vrlo malo kupaca na Balkanu.

Može li Ukrajina postati prihvatljiva alternativa?

Jedan argument koji često nedostaje u debatama o Južnom koridoru jeste taj da bi njegovo otvaranje neizbežno umanjilo ulogu Ukrajine u energetske i političke pitanjima Evrope. I zaista, najnoviji ruski plan za *Južni tok* ima za cilj kapacitet od 63 bcm, što bi ostavilo svega oko 40-45% izvoza u EU preko ukrajinske teritorije. Sadašnjim sporazumom između Moskve i Ankare, putanja gasovoda preko ekskluzivne ekonomske zone Turske u Crnom moru zavisi od postavljanja drugog stuba cevovoda *Plavi tok*, kojim se njegov

⁵ Jedan od novijih primera je odluka Evropske komisije da nametne visoke novčane kazne najznačajnijim nemačkim i francuskim kompanijama za formiranje kartela. Vidi: *Antitrust: Komisija kažnjava E.ON i GDF Suez sa po €553 miliona za učešće na tržištima gasa Francuske i Nemačke*, Brisel, IP/09/1099, 8.7.2009. (http://ec.europa.eu/competition/index_en.html).

⁶ Vidi rad Nadežde Viktor (*Nadejda Victor*): *Ruska gasna kriza: preteći nedostatak predstavlja težak izbor* (*Russia's Gas Crunch: Looming Shortfall Poses a Tough Choice*), *Vašington Post* (Washington Post), 6.4.2006.

⁷ Proniciljivu analizu dao je Pierre Noël: *Beyond Dependence: How To Deal With Russian GaS*, Policy Brief 9, European Council on Foreign Relations, novembar 2008.

⁸ Kratku procenu štete možete videti kod Elene Mazneve: *Tržište je izgubljeno*, *Vedomosti*, 16.6.2009.

kapacitet povećava na 24 bcm. To bi smanjilo tranzit preko Ukrajine za još 5%, dok bi cevovod *Severni tok* preko Baltičkog mora takođe smanjio tranzit za najmanje 10%.⁹

Namera *Gazproma* (i Putina) da smanje ukrajinsku kontrolu izvoza nikad nije bila pod sumnjom, ali ono što je manje očigledno jeste anti-ukrajinski profil projekta *Nabuko*. Prvi stub (planiranog kapaciteta od 10-15 bcm) mogao bi imati pre svega političko-psihološki efekat. Međutim, puni kapacitet od 30-35 bcm predstavljao bi značajan dovod gasa iz još uvek neodređenih (ali definitivno neruskih) izvora. Zajedno sa povećanjem uvoza tečnog prirodnog gasa, ovim planom bi se smanjio udeo uvoza gasa u EU preko ukrajinske teritorije, možda i do nivoa ispod 30%.¹⁰ Nije uopšte nemoguće da i projekat *Nabuko* i projekat *Južni tok* postanu stvarnost, što bi u svakom smislu izbrisalo Ukrajinu sa evropske gasno-političke mape. Na ovoj mapi jedan od glavnih faktora će postati Turska, koja teži da ne bude samo tranzitna zemlja, već i da koncentrisanjem glavnih tokova gasa i razvojem kapaciteta za trgovinu postane „gasno čvorište“.

Uopšte nije sigurno da bi za EU, a naročito za države Jugoistočne Evrope, ovo „gasno čvorište“ predstavljalo bolji aranžman od sadašnje „učestalo konfliktne“ situacije. Jer Turska je, u istoj meri kao i Ukrajina, sklona da izvuče maksimum komercijalnih i političkih dobitaka iz kontrole nad glavnim gasovodima. Ekonomska situacija u ovoj zemlji nije ništa manje opasna, a problemi recesije utiču i na ponašanje vlade. Takođe, postoji i dodatna komplikacija: EU je zaustavila, možda čak i zauvek, prijem Turske u članstvo. Stoga frustracija proizašla iz truda koji nije urodio plodom može da navede tursku političku elitu da pritisne evropske interese, kako bi ih podsetila na neispunjena obećanja.¹¹

Pokušavajući da nastavi razvitak projekta *Nabuko*, Evropska komisija je svesna i nimalo oduševljena mogućim jačanjem energetske profila Turske. Otuda blic razgovori sa ukrajinskim vlastima o modernizovanju gasne infrastrukture proleća 2009. godine, čiji je rezultat bila zajednička deklaracija, koja je Moskvu toliko uznemirila da nije mogla pružiti razumnu reakciju.¹² *Gazprom*, bolje od bilo koga, razume hitnu potrebu za poboljšanjem cevovoda i pumpi u Ukrajini, koje su još od sovjetskih vremena u veoma lošem stanju. Putin i Miler su, međutim, kategorički protiv davanja novca Kijevu u tu svrhu, bez obzira na bilo kakva obećanja o stvaranju nezavisnog i transparentnog operatora. Njihov glavni plan je da smanje kontrolu ukrajinske države nad gasnom infrastrukturom na čisto simboličan udeo u vlasništvu, a da *Gazprom* postane stvarni rukovodilac, možda u partnerstvu sa E.ON i nekoliko drugih evropskih „prvaka“.

Ove „zle“ namere, koje vode do krađe „dragulja u kruni“ potpuno su neprihvatljive za ukrajinske vlasti, ali su oni takođe veoma zabrinuti zbog eventualnog gubljenja tranzitnih privilegija. Teško je potpuno se složiti sa premijerkom Julijom Timošenko, koja je na bezbednosnoj konferenciji u Minhenu rekla novinarima da je „sada pokretati pitanje o zaobilaženju Ukrajine putem alternativnih gasovoda besmislena ideja“.¹³ Ova uskogruda izjava ipak sadrži i izvesan smisao, jer je ukrajinska opcija daleko najrazumnija kada je reč o uštedi. Evropska komisija je obećala da će izdvojiti dve i po milijarde evra za modernizaciju ukrajinske gasne infrastrukture, što bi moglo biti manje od polovine ukupnih troškova. Ali kapacitet ovog sistema cevovoda može se onda proširiti na 150 bcm, dok je preliminarna

⁹ O ruskim perspektivama, videti rad Natalije Grib: *Južna bujica*, Komersant, 18.5.2009; Ali Alijev (*Ali Aliyev*): *Spoljni cevovod*, Ekspert, 15.5.2009.

¹⁰ Dobro uređenu zbirku tekstova o ovoj temi pronaći ćete u knjizi koju je uredila Katinka Bariš (*Katinka Barysch*): *Cevovodi, politika i moć: Budućnost energetskih odnosa EU i Rusije (Pipelines, Politics and Power: The Future of EU-Russia Energy Relations)*, London: CER, 2008.

¹¹ „Politički korektnu“ procenu politike gasa Turske dao je evropski komesar za proširenje Oli Ren (*Olli Rehn*) u svom govoru: *Turska kao energetska čvorište za Evropu - perspektive i izazovi*, 4.3.2009. ([http://www.europa-eu-un.org/articles/en/article_8535_en.htm](http://www.europa.eu-un.org/articles/en/article_8535_en.htm)); oštiju analizu ćete pronaći kod Katinke Bariš: *Uloga Turske u evropskoj energetskoj bezbednosti*, CER esej, London, decembar 2007. (http://www.cer.org.uk/pdf.essay_turkey_energy_12dec07.pdf)

¹² Povodom ovih razgovora, vidi članak Alena Rajlija (*Alan Riley*): *Gasni sporazum između EU i Ukrajine nije nerealan san (EU-Ukraine Gas Deal Is No Pipe Dream)*, Wall Street Journal, 22.4.2009; povodom ruske reakcije, videti rad Alija Alijeva: *Ljutita Rusija*, Ekspert, 24.3.2009.

¹³ Izjavu možete pročitati na njenom blogu: *Julija Timošenko na bezbednosnoj konferenciji u Minhenu*, 7.2.2009. (<http://www.tymoshenko.com.ua/ukr/news/first7020/>).

procena troškova za prvi stub projekta *Nabuko* oko osam milijardi evra, a račun za *Južni tok* može da dostigne dvadeset milijardi evra.¹⁴ Upravo sitne čarke između elitnih grupa čine glavnu prepreku EU da ozbiljno razmotri ukrajinsku opciju. Međutim, postoji šansa da predsednički izbori zakazani za 17. januar 2010. godine učine da se lakše upravlja Ukrajinom, dok bi sasvim verovatno odlazak Viktora Juščenka iz političke arene uklonio glavni izvor iritacije za Rusiju.

Rusija razmatra odnose sa Gazpromom – ne radi se o tome „šta ako“

Prirodni gas zauzima središnje mesto u ruskoj spoljnoj politici ne samo zbog posebnog kvaliteta ovog izvora energije, kojim Rusija obiluje u velikoj meri (čak iako je do njega teško doći), i koji ga čini tako vrednim za Evropu, već je za to i posledica posebnog učešća ruskih vlasti u visoko monopolizovanim poslovima u vezi sa gasom, koji su započeli u ranoj Putinovoj „eri“ i razvili se do sadašnje, velike, mešavine različitih interesa, tako da je nemoguće utvrditi da li *Gazprom* Kremlju postavlja ciljeve ili mu služi kao sredstvo.¹⁵ Rekonfiguracija ruskog sistema moći usled uzdizanja Dmitrija Medvedeva na vrhunsku poziciju nije se mnogo promenila u tom smislu, jer se vladajući dijumvirat i dalje blisko poistovećuje sa planovima *Gazproma*, kao što i dalje sa entuzijazmom lobira za svaki posao.

Ova simbioza bez presedana je važan izvor snage za *Gazprom*, povećavši njegovu moć prodiranja na evropska tržišta, ali je takođe uplašila mnoge države i organe EU, koji su postali skloni da ovo prodiranje smatraju neprijateljskim preuzimanjem. Taktičke prednosti su na taj način prerasle u strateški hendikep, tako da se sada svaki politički problem koji Moskva ima u evropskim odnosima, poput recimo zastoja u pregovorima o novom Sporazumu o partnerstvu i saradnji, negativno odražava na poslovanje sa gasom. Ovaj efekat možda je manje upečatljiv u poslovima sa Turskom. Međutim, teško da bi, bez ponovne procene putanje Rusije nakon rata sa Gruzijom, došlo do mobilizacije političkih i birokratskih nastojanja u EU oko projekta *Nabuko*, što srednjoročno može da ozbiljno oslabi pozicije *Gazproma* na tržištima Jugoistočne Evrope.¹⁶

Ovo ujedinjavanje Kremlja i *Gazproma*, međutim, nema stalni karakter, a sve dublja recesija već predstavlja izazov za ovu vezu, zbog činjenice da se interesi ruske države ne podudaraju potpuno sa interesima *Gazproma*. Mora se odustati od plana za povećanje domaćih cena gasa na nivo cena izvoza, a sve veći deficit u državnom budžetu primorava Ministarstvo finansija da traži ozbiljno povećanje poreza za *Gazprom*.¹⁷ Nagli pad prihoda i dobiti prouzrokovao je smanjenje od 15%, a možda čak i do 25%, u investicionom programu *Gazproma* u 2009. godini, dok će se 2010. dostupni resursi još smanjivati.¹⁸ Zdravo ekonomsko rasuđivanje diktira stavljanje u stranu, ako ne i potpuno odustajanje od plana za izuzetno skup projekat *Južni tok*, koji samo tvrdoglava politička volja može održavati u ovako nemogućoj situaciji.

Putin može ostati vezan za ovaj gasovod bez obzira na sve, ali njegova politička budućnost se ne može uzeti zdravo za gotovo u ekonomskom i društvenom okruženju tako drastično izmenjenom u poređenju sa „zlatnim godinama“ prosperiteta, za koji se sa velikom sigurnošću obećavalo da će trajati do 2020. godine.¹⁹ Suviše centralizovani politički režim, zasnovan na distribuciji naftnih prihoda koji ravnomerno rastu, očigledno je nadživeo svoju svrhu, a oporavak Rusije iz razarajuće recesije zavisio bi od usvajanja fleksibilnijih i

¹⁴ Vidi članak: *Onaj koji plaća za gasovod vodi igru (He Who Pays for the Pipeline Calls the Tune)*, The Economist, 16.7.2009.

¹⁵ Relevantnu analizu možete pronaći u knjizi koju su uredili Svante E. Cornell & Niklas Nilsson: *Evropska energetska bezbednost: Dominacija Gazproma i alternativni kaspijski izvori (Europe's Energy Security: Gazprom's Dominance and Caspian Supply Alternatives)*, Vašington DC: Univerzitet Johns Hopkins (Johns Hopkins University), 2008.

¹⁶ Vidi: Matvej Ganapolski: *Cena reči*, Ežednevni žurnal, 16.7.2009. (<http://ej.ru/?a=note&id=9285>)

¹⁷ O povećanju poreza za *Gazprom*, vidi: Dmitri Butrin: *Rezervni monopol*, Komersant, 2.7.2009.

¹⁸ O investicionim perspektivama *Gazproma*, vidi: Petr Nereba: *Smanjenja se obavljaju na poslovan način*, Komersant, 14. jul 2009.

¹⁹ Vidi: Pavel Baev: *Deset godina na vrhu: Putin drži foto sesiju i posećuje Tursku*, Eurasia Daily Monitor, 10.8.2009.

efikasnijih političkih mehanizama.²⁰ Karakter ovakve transfiguracije ne može se blagovremeno uočiti u ovom trenutku (a i besmisleno je spekulirati o Putinovim ličnim izborima i opcijama). Takođe, paralele sa prethodnom krizom iz perioda od 1989. do 1992. godine nisu mnogo korisne, ali mogu dati mali uvid u vezu između dubine ekonomske krize i obima političke revolucije.

Sasvim je moguće da bi Rusija izbegla bilo kakav veliki politički kolaps i izvukla korist iz „blage“ evolucije političkog sistema. Međutim, postoji malo razloga za verovanje da bi tokom te evolucije *Gazprom* uspeo da sačuva jedinstveni pristup i vezu sa političkom vlašću. Bez ovakvog pokroviteljstva, poslovno carstvo *Gazproma* prvo bi se raspalo na marginama (na primer izbacivanjem *Gazprom-Media*), zatim bi otišlo nekoliko samostalnih jedinica (kao što su *Gazprom-Bank* i *Gazprom-Neft*) i na kraju bi transport morao da se odvoji u posebnu kompaniju.²¹ Takva demonopolizacija, koja bi sledila skicu plana reforme *Gazproma* od početka 2003. godine, trajala bi nekoliko godina. Ali, ako se počne ubedljivo, EU bi mogla da izvrši ponovnu procenu rizika energetske bezbednosti i to bi moglo da rezultira zaustavljanjem njenih planova za Južni koridor, uključujući i nesrećni gasovod *Nabuko*.

Zaključci

Još uvek se ne može u potpunosti izmeriti kumulativni uticaj jednog prekida trenda (naglog pada, za kojim je usledila nesigurna stabilizacija cena nafte) i dva bitna događaja (rusko-gruzijskog rata i rusko-ukrajinskog „rat oko gasa“) na energetske bezbednost u Jugoistočnoj Evropi. Međutim, čini se mogućim da su neposredne lekcije naučene od strane EU i Rusije, usredsređenih na izgradnju gasovoda *Nabuko*, odnosno *Južni tok*, u ozbiljnoj meri pogrešno protumačene. Glavni nedostaci ovih lekcija odnose se na resurse i rizike. EU je pretpostavila da je deset do dvanaest milijardi evra prihvatljiva cena za projekat koji nema garantovane izvore snabdevanja, kao i da je moguće upravljati rizikom otuđenja Rusije, koja je i dalje glavni izvor gasa. Rusija je bila uverena (ili, bolje rečeno, Putin) da bi trebalo potrošiti, a ne uložiti, dvadesetpet milijardi evra za projekat koji nikad ne bi pokrio troškove i da podriavanje platnog bilansa Ukrajine ne bi predstavljalo rizik već dobru priliku.

Držeći se pozitivnog razmišljanja o aktuelnoj krizi i njenoj bliskoj budućnosti (a ne o periodu nakon krize), nadali bismo se da bi se ove lekcije mogle opovrgnuti ponovnom procenom troškova, pre nego suočavanjem sa rizicima. I zaista, Rusija teško da može da ostane u stanju poricanja i posle 2009. godine, jer je prava mera budžetskog deficita priznata, a potreba za trošenjem akumuliranih finansijskih rezervi počinje da prevazilazi njihovu stvarnu veličinu. Problem za EU ne leži toliko u traženju načina prikupljanja sredstava za lansiranje projekta *Nabuko*, koliko u sakupljanju i donošenju „spasonosnog paketa“ za Ukrajinu, koja nastoji da plaća svoje mesečne račune za gas Rusiji i može biti primorana da izjavi suvereno pravo na neispunjavanje obaveza neposredno pre predsedničkih izbora. Mada je za političke lidere važno da obezbede utehu, oni moraju biti svesni da ponavljanje fraze „sve će proći“ dovodi do nerazumnog poricanja. EU i Rusija će na kraju izaći iz krize, ali se neće vratiti u *status quo ante*.

Oslo, avgust 2009. godine

²⁰ Zdravu analizu ove transformacije pružio je Nikolaj Petrov u predavanju: *Ruski politički mehanizmi I kriza*, Bilingua, 25.6.2009. (<http://www.polit.ru/lectures/2009/06/25/crisis.html>).

²¹ Iscrpana analiza pitanja *Gazproma* može se pronaći kod Borisa Nemcova i Vladimira Milova: *Putin i Gazprom*, Nezavisni ekspertski izveštaj, Moskva 2008. (<http://www.milov.info/2008/08/putin-i-gazprom>).